STOROČIE DLHŠIE AKO 100 ROKOV

ĽUBOMÍR LIPTÁK

m a
m a š

ĽUBOMÍR LIPTÁK

Ľubomír Lipták
Storočie dlhšie ako 100 rokov

Tretie vydanie, vo vydavateľstve MAMAŠ vydanie prvé.
Výber textov zostavil Ivan Kamenec.

Copyright © Ľubomír Lipták, dedičia 1999, 2011, 2026.
Slovak edition © Vydavateľstvo MAMAŠ 2025
All rights reserved

www.mamasknihy.sk
info@mamasknihy.sk

ISBN 978-80-8268-321-2

STOROČIE DLHŠIE AKO 100 ROKOV

m a
m a š

OBSAH

1. NAMIESTO PREDSLOVU

Storočie dlhšie ako sto rokov 10

2. V ČASE A PRIESTORE

História a kybernetika 22

Poloha Slovenska na javisku európskych dejín 28

Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti 40

Dlhodobé trendy a národnostná otázka 66

Premýšľanie o vede a našich dejinách 73

M. R. Štefánik 1880 – 1919: Pravý muž v pravý čas na pravom miesto 80

Poznámky o historiografii novších dejín 89

Slovensko v prvej a druhej svetovej vojne 95

„Vzostupy“ a „pády“ Gustáva Husáka 105

Pripravenosť Slovenska na demokraciu 126
Do Európy! Ale akej? 135
Odťaté ruky 141
Slovensko a Európa 147
Charakter druhej svetovej vojny a SNP 156
Tri tradície povstania 164
Iná vojna 175
Vonkajšie a vnútorné faktory formovania politických systémov na Slovensku 187
Slovensko-české vzťahy (historické poznámky) 198
Ľavica na Slovensku v 20. storočí 205
Historické pojmy 215
Čo sú slovenské dejiny? Konflikt politiky a vedy 225
Modernizácia Slovenska: Národ, štát, spoločnosť 234
Aké dejiny potrebujeme? 243
Strategické elity na Slovensku 252
Rošády na piedestáloch 270

Poznámky 306
Výberová bibliografia 308

1.

NAMIESTO PREDSLOVU

STOROČIE DLHŠIE AKO STO ROKOV

O dvadsiatom storočí proroci na jeho začiatku a historici na jeho konci vyslovili natoľko protichodné súdy, že nevedno, či je predpolím raja, alebo predvečerom apokalypsy. Ak uvažujeme o uplynulých sto rokoch ako o osudoch ľudí – a dejiny sú alebo by mali byť predovšetkým o tom – majú pravdu jedni i druhí. Bolo mnoho dvadsiatych storočí. Samozrejme, iba keď odhliadneme od faktu, že pre historiografiu ako vedu dvadsiate storočie nejestvuje.

Väčšina ľudstva takto definovaný výsek z toku času, odvodený od neistých kalendárových výpočtov stredovekého európskeho mnícha, neoslovuje; majú iné prelomové udalosti, ctené osobnosti, iných prorokov a zakladateľov, teda aj iné éry, od ktorých sa odvíja ich kalendár a jubileá. Dokonca aj do našich dejín prenikli tieto inopočty. Pristúpenie Slovenskej republiky k Paktu troch mocností (Nemecka, Talianska a Japonska) je v zbierke zákonov datované: „24. novembra 1940, v 19. roku fašistickej éry, ktorý deň zodpovedá 24. dňu 11. mesiaca 16. roku éry Syowa.“ Európska expanzia síce prinútila ázijského obchodníka datovať obchodný list „európskym“ spôsobom, ale naše Nové roky sú väčšine obyvateľstva zemegule ľahostajné, datovanie pred a po Kristovi nepochopiteľné a zbytočne komplikované.

Storočie, a teda aj milénium je z hľadiska historiografie iba konvencia, ústupok nástojčivej potrebe ľudí nekonečný tok dejín usporiadať, sprehľadniť. Žiadna historická škola nemá vo svojich základoch také dejinotvorné procesy a sily, ktoré by sa bez deformácií dali vtesnať do hraníc storočia, či už je to vývoj ekonomiky, myslenia, kultúry, politických inštitúcií. Aj historici, ktorí predpokladajú zasahovanie nejakej vyššej bytosti do dejín, by predstavu, že sa Demiurg pri tom riadi desatinným systémom, asi považovali za rúhanie.

Mnohé historické javy, ktoré poznamenali a poznamenávajú slovenskú spoločnosť, nastupovali na scénu už v devätnástom storočí. Jeden z motorov modernizácie, industrializácia, začala dlho pred magickým rokom 1900. Dovtedy stihlo veľa tovární nielen vzniknúť, ale aj skrachovať. Predchodca dnešného výrobcu práčok v Matejovciach pri Poprade, firma Scholtz, oslavovala päťdesiat rokov trvania s veľkou pompou už roku 1895. Mnoho textiliek, strojární, sklární, papierní, ktoré dodnes produkujú, už oslávilo storočnicu. Prvé továrenské výrobky sa rozvážali ešte furmanskými vozmi, do zámoria z Terstu na plachetniciach. Tovární bolo pravda pred sto–stopäťdesiat rokmi málo, stačili zadymiť iba zopár dolín a otráviť niekoľko potokov. Pochopiť, že je to iba začiatok, na to nebolo treba byť prognostikom, stačilo si prečítať v novinách, ako je to v Anglicku, Belgicku, Pennsylvánii alebo v neďalekom Sliezsku. Dôsledky industrializácie bolo možno vycítiť už pred prvou svetovou vojnou: zmeny štruktúry spoločnosti, urbanizácia, zvýšená mobilita, nové idey i nové organizácie.

Industrializácia patrí medzi tie javy, ktoré vstúpili do dvadsiateho storočia v detskom veku a dosiahli v ňom aj zrelosť. Slovenský priemysel sa bude aj v budúcnosti reštrukturalizovať, inovovať, bude rásť objem výroby, ale krajina sa už industrializovať nebude. Tých 803 269 zamestnaných v priemysle roku 1989 bol vrchol, dnešných niečo vyše 600-tisíc sa sotva podstatne zmení... Pokles podielu priemyslu na zamestnanosti i tvorbe národného dôchodku je jav trvalý, v mnohých krajinách je to už historická skúsenosť.

Sú i také historické javy, ktoré v dvadsiatom storočí vznikli aj sa dovŕšili, napríklad to, čo by sme mohli nazvať „slovakizácia Slovenska“. Roku 1920 žilo na Slovensku 67,7 % „Čechoslovákov“, roku

1950 počet Slovákov dosiahol 86,6 % a odvtedy sa mení iba málo. Podstatnú zmenu národnostného zloženia spôsobil nerovnomerný prirodzený prírastok rôznych etník, prirodzená asimilácia, ale v nemalej miere i vypovedanie, vyvezenie, odsunutie, vymenenie, nedobrovoľná „reslovakizácia" a podobne. Slovakizácia zahŕňa aj normalizáciu štruktúry spoločnosti, ktorá mala deformovaný charakter, neprirodzenú a pre stabilitu spoločnosti nebezpečnú prevahu v strategických elitách neslovenských zložiek. Od roku 1918 sa aj slovenská zložka spoločnosti postupne kompletizovala; so slovenskými politikmi, vedcami, podnikateľmi, dôstojníkmi, úradníkmi, mafiánmi, miliardármi, i keď stále prevažovala vrstva, ktorej sa za feudalizmu hovorilo *plebs misera contribuens* – chudobný, dane platiaci ľud. I v etnickej oblasti sú však javy, ktoré sa stali spoločenským problémom už v dvadsiatom storočí, ale v plnej sile sa prejavia až v dvadsiatom prvom. Najvážnejšou bude pravdepodobne rómska otázka.

Pätina obyvateľstva, prevažne málo vzdelaná, nekvalifikovaná, a preto v náročnom prostredí nasledujúcich desaťročí ťažko zamestnateľná, žijúca uprostred starnúcej populácie a zápasiaca s ťažkými sociálnymi problémami, bude tvoriť v mnohých obciach, v niektorých okresoch a oblastiach väčšinu. V každom prípade početnú skupinu, ktorá s veľkou pravdepodobnosťou bude disponovať už aj vyhraneným národným cítením, čerstvým, a to býva spravidla radikálne. Z folklórnej záležitosti minulého, sociálneho problému terajšieho sa v budúcom storočí stane rómska otázka národnostnou, komplexnou a dramatickou. Všetky danosti sú už tu a v perspektíve niekoľkých desaťročí sú nezmeniteľné, iba zmierniteľné.

Naliehavé sú aj problémy, ktoré sa vynorili už v devätnástom storočí, prežili dvadsiate a celkom iste ich zdedí aj to nasledujúce. Jedným, a asi kľúčovým, je ekonomické zaostávanie. Nie nerozvinutosť. V tzv. ukazovateli ľudského rozvoja, ktorý od roku 1990 vypracováva OSN a ktorý syntetizuje úroveň ekonomiky, vzdelávania a zdravotníctva, sme v roku 1994 boli vo svetovom meradle na slušnom 42. mieste spomedzi 175 sledovaných krajín. Neuspokojujúce však je a vždy bolo postavenie Slovenska v Európe, teda v priestore, ktorý u nás odjakživa formuloval požiadavky,

generoval očakávania, vytváral konkurenčné prostredie. Vyspelé európske krajiny aj u nás určovali limity, stavali latky, pod ktorými bol neúspech a nad nimi prosperita alebo aspoň prežitie. Približovanie sa alebo vzďaľovanie sa od týchto limitov a noriem spoluformovali životný štandard, úroveň vzdelávania, sociálneho zabezpečenia, vedy, kultúry, uspokojovanie všetkých potrieb, ktoré boli v danej dobe považované už za normálne. Boli vygenerované v bohatšom prostredí, v krajine pôvodu ich uspokojovanie spoločnosť stabilizovalo, spoločnosti, ktoré na to nemali, frustrovala nedostupnosť poznaného.

Vnímanie zaostávanie sa historicky menilo, zdá sa, že je stále intenzívnejšie, rozšírenejšie. Už na začiatku storočia si ho dobre uvedomovali nielen ekonómovia a politici, ale aj najjednoduchším dedinčanom bolo jasné, že rok–dva práce v amerických baniach im prinesie viac ako desať rokov hrdlačenia na vlastnom políčku. Chovali sa presne tak ako dnešní aktéri „úniku mozgov".

Dlhodobé porovnávania úrovne krajín sú dosť riskantné, údaje sa líšia v dôsledku rôznej metodiky autorov i prameňov. I s prihliadnutím na nepresnosť fenomén zaostávania možno vymedziť dosť výrečne. Roku 1913 bol v Uhorsku národný dôchodok na obyvateľa okolo 435 vtedajších korún ročne. Bolo to asi o 20 % menej ako v Taliansku, polovica úrovne v Nemecku a okolo tretiny dôchodku v Anglicku. Oveľa vyšší ako u nás bol dôchodok vo Švédsku, v Nórsku, Dánsku, Belgicku i Holandsku. Vzhľadom na zaostávanie celej juhovýchodnej i východnej Európy za Uhorskom možno odhadnúť našu vtedajšiu úroveň v porovnaní s celou Európou asi na polovicu.

V súčasnosti, keď sa Slovenská republika snaží stať sa členom Európskej únie, sa mnohokrát zisťovalo, aké je jej miesto v európskej kooperácii i konkurencii. V roku 1993, teda v najhlbšom bode poprevratovej hospodárskej krízy, tvoril po prepočítaní kúpnej sily hrubý domáci produkt iba 33,6 % priemeru členov Európskej únie. Nasledujúci rýchlejší rast na Slovensku to o nejaké percento vylepšil, ale na obraze dlhodobého historického trendu to mení iba málo. Ak vezmeme do úvahy hlbší úpadok v niektorých veľkých postkomunistických krajinách ako u nás, tak sa nachádzame asi tam, kde sme boli pred sto rokmi. Boli sme chudobní, optimista

by povedal, že chudobnejší príbuzní v bohatej rodine, a nimi sme aj ostali.

Je to úspech alebo porážka?

Z takého pohľadu na slovenské dejiny, ktorý vidí všade a permanentne okolo nás i vnútri Slovenska iba neprajníkov, nepriateľov, zradcov, pre ktorý je základným zorným uhlom krivda a masochizmus, je úspechom, že vôbec jestvujeme. Dobre, sme, ale akí? Historiografia, pre ktorú boli Slovensko a Slováci vždy normálni, musí takýto storočný vývoj pokladať ak nie za porážku, tak aspoň za neúspech. Už i preto, že ani v Uhorsku, ani v Československu so spojovníkom i bez neho, ani v dvoch Slovenských republikách nejestvovala vláda, ktorá by nejakým spôsobom stav zaostávania nereflektovala, nepredpisovala recepty a vízie odstránenia. Niektoré komplexné, iné iba čiastkové, niekto naliehavo, niekto iba na okraj, ale problém tu bol. Často sa stavali náhradné ciele, za Uhorska sa mala krajina vyrovnať lepšie zorganizovanej, bohatšej, a preto silnejšej západnej časti monarchie. Po roku 1918 je tu variant vyrovnať sa „staršiemu bratovi". Po roku 1939 bol cieľ zaradiť sa do Novej Európy, v ktorej sme mali mať podľa dobovej terminológie „primerané miesto a úlohu".

Od roku 1948 sa ďalšia verzia dobiehania staršieho brata stala jedným z kľúčových sloganov štátnej ideológie i plánovania. Vízia „rozvinutého Slovenska v rozvinutom Československu" bola súčasťou projektu celého socialistického tábora. Dobehnúť a predbehnúť akoby chradnúci a stagnujúci kapitalistický svet, a to buď v presných termínoch, alebo keď sa nepríjemne blížili – nejasnejšie, ale ešte stále nádejne – „v historicky krátkom čase".

Žiadny z politických režimov, ktoré sa tu za storočie vystriedali, nestál na mieste. Postavili sa tisíce kilometrov železníc, ciest, mosty, obytné domy aj honosné verejné budovy, vysoké školy i divadlá, nemocnice i štadióny, zvyšovala sa vzdelanosť a kvalifikácia, ale aj bohatšie časti Európy mali tú nepríjemnú vlastnosť, že nikdy dlho nestáli na mieste. Uhorskú etapu „dobiehania" maďarskí historici vo svojich desaťzväzkových dejinách zhrnuli veľmi výstižne: „Za polstoročie pred prvou svetovou vojnou Uhorsko – v dôsledku rýchleho rozvoja – trochu zmenšilo zaostávanie za západnou Európou a druhou časťou monarchie, ale jeho odstránenie sa nepodarilo."

Nepodarilo sa ani po páde Uhorska, v medzivojnovom období. Spočiatku sa draho platilo za rozpad veľkého hospodárskeho celku, medzivojnové obdobie bolo poznamenané aj dvoma svetovými krízami, povojnovou a Veľkou krízou po roku 1929. Iba vďaka neobvykle pomalému pohybu celosvetovej ekonomiky v medzivojnovom období sa miesto Slovenska i celého Československa výraznejšie nezhoršilo. Pre tých, čo veria, že Československo naozaj patrilo medzi desať najrozvinutejších krajín sveta, to iste žiadna tragédia nie je. Inak sa to javí, ak sa na zakorenenú vieru o „prvej desiatke" pozrieme podrobnejšie. Československo síce malo v priemysle pomerne rovnaký počet zamestnaných ako Nemecko, ale produktivitu iba polovičnú. V roku 1938 bola priemyselná výroba na hlavu vo Veľkej Británii 140 USD, v Nemecku 132, vo Švédsku 96, v Československu však iba 57. Dôležité sú aj dva ďalšie údaje: rakúska produkcia bola 59 USD na hlavu, teda skoro totožná s ČSR, talianska bola nižšia, iba 41 USD.

Československo malo svetoznáme podniky a značky, Škodu, Prazdroj, textil i sklo. Výroba zbraní bola tiež úspešná, po väčšinu dvadsiateho storočia bola vojna, tá súčasná i pripravovaná, obľúbeným biznisom. Väčšina československého, slovenského predovšetkým priemyslu sa však pohybovala iba v druhom či treťom slede moderných technológií. Textil, hračky, väčšinu sortimentu skla, obuv, smaltované hrnce i ohýbaný nábytok si už dokázali vyrobiť aj Rumuni, Juhoslovania. Vtedajší ázijský tiger – Japonsko – vyrábal lacnejšie a predával agresívnejšie. Mnohé náročné výroby boli v nedohľadne, z rádiových elektrónok vyrobených Philipsom v Holandsku sa v tridsiatych rokoch u nás iba čerpal československý vzduch. V obchode, financiách sme tiež hrali iba druhú ligu.

Podobne ako Uhorsko, aj medzivojnové Československo malo dostatočnú dynamiku, aby nezaostalo, ale nie dostatočnú na to, aby prekonalo svoj tradičný handicap oproti európskym jednotkám. Platí to aj o Slovenskej republike po roku 1939, i keď vojnové roky na porovnávanie dlhodobých trendov nie sú najvhodnejšia doba. Potrebu i uznanie nevyhnutnosti rozvoja však dobre dokomentujú vtedajšie zákony na podporu investícií a priemyslu, modernizovaná podoba uhorských zákonov spred roku 1918.

V tejto trikrát prerušenej hre na dobiehanie je najzarážajúcejším dejstvom obdobie od februára 1948 do roku 1989. Najhlučnejšie a najnaliehavejšie proklamovalo cieľ, v dohľadnej dobe nielen odstrániť historické handicapy, ale stať sa v tom vzorom, príkladom pre iné, menej rozvinuté krajiny. Zlyhanie tohto snaženia práve pre ambicióznosť i pre politickú, i morálnu cenu nie je iba neúspechom, ale očividnou, doslova historickou porážkou.

V roku 1948 bola ekonomická úroveň Rakúska nižšia ako úroveň Československa. V porovnaní so Švajčiarskom, ktoré prežilo vojnu v relatívnej pohode, bol národný dôchodok na hlavu v Rakúsku 35,6 %, v Československu 44,2 % . V roku 1990 Rakúšania dosahovali 79,2 % švajčiarskej úrovne, ČSR už iba 38,5 %. Rakúsky prípad nie je v povojnovej Európe ojedinelý. Podobné čísla vidíme pri porovnávaní s Talianskom, ale aj polohou, historickými osudmi vzdialeným Írskom. Krajina po stáročia kvárená tvrdou porobou, hladomormi, vysťahovalectvom, oproti ktorému je slovenské iba epizódou, sa v posledných desaťročiach prebrala k neuveriteľnej aktivite. Obratne využila všetky komparatívne výhody; svoju polohu, členstvo v medzinárodných spoločenstvách, nižšie mzdy ako vo vyspelejších a lepšie vzdelanie ako v rozvojových krajinách. Dokonale využíva angličtinu, ktorú jej kedysi kolonizátori vnútili ohňom a mečom. Írsko sa dokázalo priblížiť nedávnemu pánovi, Veľkej Británii. Prepočítané podľa kúpnej sily mala Veľká Británia roku 1997 hrubý národný dôchodok na obyvateľa 18 494 USD, Írsko 18 745. Podľa indikátorov ľudského rozvoja bola Veľká Británia na 15. mieste na svete, Írsko na 17. Až za ním sú Dáni, Nemci, Taliani.

Európa na konci devätnásteho storočia bola poznamenaná veľkými, plodnými a pre jej rozvoj pozitívnymi kultúrnymi rozdielmi, rozmanitosťou, ale aj tisícami frustrácií, malígnymi rozdielmi v životnej úrovni, dostupnosti civilizačných vymožeností, príležitosti žiť ľudský život. Dvadsiate storočie bola dosť dlhá doba na to, aby sa tieto nožnice zavreli alebo aspoň výrazne zatvárali. Rakúšania, Íri, Taliani, Fíni, i ďalší to dokázali, my nie. A ani to tak skoro nebude. Podľa prepočtov viedenského Inštitútu pre medzinárodné hospodárske porovnávania z roku 1997 pri 2 % ročnom raste hrubého domáceho produktu v krajinách Európskej únie a pri dvojnásob-

nom ročnom raste na Slovensku by sme roku 2010 dosahovali iba 56 % úrovne Európskej únie. Ak by sme boli optimisti na hranici utópie a počítali s trvalými vyššími tempami nášho rastu, tak sa k znesiteľným a v bežnom živote akceptovateľným 80 % úrovne EÚ dopracujeme niekedy medzi rokmi 2020–2030 .

To je už iste veľký kus z tak túžobne očakávaného dvadsiateho prvého storočia. Medzi iným strávený aj úlohou, ktorá tu bola už v storočí devätnástom. Je to zasa život ďalších generácií, prežitý na hranici svetov, s nevyhnutnými sklamaniami, pochybnosťami o zvolenej ceste, netrpezlivosťou a z nej plynúcimi zvodmi vymyslieť nejakú historickú skratku, akou bol komunizmus, fundamentalistický nacionalizmus, tretia, štvrtá až trinásta cesta. To všetko podmurované hlodajúcou závisťou, že niekto je v Európe, dokonca na španielskom pobreží alebo na Bahamských ostrovoch, ale moje deti a aj vnuci tam možno nikdy nebudú. Pritom načrtnutý horizont tridsiatich–štyridsiatich rokov nie je nijako neobvykle dlhý. Presne toľko, tri–štyri desaťročia cieľavedomej práce, to trvalo i Írom, i ďalším.

Dlhým pochodom cez tri storočia je aj štátoprávne postavenie Slovenska, v posledných rokoch hlavný predmet záujmu politiky aj historiografie. Je to historický oblúk od zápasu o rovnoprávne postavenie a autonómiu v Uhorsku cez variant tohto snaženia v Československu, od vonkajšími tlakmi obmedzenej suverenity počas druhej svetovej vojny až po dnešnú Slovenskú republiku. Čerstvo samostatný, suverénny štát musí okrem iných úloh riešiť i takú, s ktorou sa bolestivo potýkajú aj krajiny, pre ktoré je štátnosť a suverenita dávno samozrejmou skutočnosťou. Zaradiť sa do širšieho spoločenstva európskych krajín znamená vzdať sa, respektíve delegovať časť svojej suverenity, i keď dobrovoľne. Je to akoby proti dejinám.

Čo môže urobiť historiografia tvárou v tvár historickým tendenciám, ktoré historika oslovujú ako profesionála, zodpovedného za pamäť krajiny, ale aj ako občana, ktorý je cez život svojich predkov, svoj vlastný i svojich potomkov uprostred plynutia času, konvenčne rozdeleného do troch storočí? Samozrejme predovšetkým musí vyhľadávať, analyzovať a interpretovať fakty; ale aj úplná suma najspoľahlivejších faktov je nanič, ak historiografia nedokáže prekonať

zažitý, časťou politiky zámerne pestovaný „horizontálny" prístup k dejinám. Prístup, v ktorom príčiny a dôsledky, udalosti dávne i súčasne majú rovnakú hodnotu, znamienko, hierarchiu. Turci boli, sú a budú navždy hodnotení podľa toho, že padli na Poniky, o Maďaroch ani nehovoriac. Skutočné, „vertikálne" chápanie dejín zaraďuje udalosti do vývojových súvislostí, skúma, ako sa menil význam, obsah i hierarchia rôznych pojmov v priebehu stáročí. Napríklad etnická, náboženská, stavovská identita, príslušnosť k regiónu, krajine, podriadenosť panovníkovi mali v toku času rôzny význam, náplň, pozadie i poradie dôležitosti. Zomieralo sa za veci, ktoré sú dnes väčšine ľahostajné, bez problémov sa menili identity, ktoré sú dnes posvätné. Takáto historiografia je na vnímanie náročnejšia ako zjednodušenie celých dejín na jeden z dnešného hľadiska interpretovaný princíp; či už je to národ, štát, trieda alebo individuálna sloboda. Insitnú interpretáciu tisícročného boja za národnú samostatnosť si možno osvojiť za desať minút, pochopiť, aké mali naši predkovia za nekonečných tisíc rokov predstavy, pojmy, starosti a záujmy, chce čas, sústredenie a myslenie. A odhodlanie vyrovnať sa aj s mnohými sklamaniami.

Vertikálne chápanie dejín, zaradenie do času a priestoru je niekedy veľmi bolestivé. Narušuje milé a uspokojujúce ilúzie, je v rozpore s večným odhodlaním Špecifikoslovákov znova vynájsť koleso. Po každom prevrate sa ich nájde dosť. Básnik, predovšetkým však európsky vzdelaný a rozhľadený intelektuál Vladimír Roy v roku 1919 v článku *Osvetou k slobode* kritizoval domáce chápanie demokracie, republikánstva, odbornosti a sumarizuje:

„Pokročilý víťazný svet: Amerika, Anglicko a Francúzsko nebudú sa prispôsobovať nám, keď sú nositeľmi starých, skvelých kultúr, víťazných názorov, keď žijú svoj pôvodný, v storakých bojoch zocelený, írečitý, povedomý národný život a sú bdelými ochrancami ľudskosti a slobody; lež nám, neopúšťajúcim podstatu a pôvodnosť duše národa, ktorú sme upovedomili a ktorému povedomiu sme nádherný výraz dali legionárskymi, hrdinskými činmi sebaobetavej lásky a práce, nám prichodí prispôsobovať sa najpokročilejším, najľudskejším a najslobodnejším plemenám sveta, ktorí sa behom dejinného vývinu stali našimi spojencami v boji o ľudské práva a slobodu."

Bude to však trvať dlho, dodal na záver Roy. Tým, ktorých chápanie našich dejín sa potáca medzi masochizmom a mesianizmom, sa môže zdať idea „niekam sa pridať“ nedôstojná, malicherná, na hrane zrady. Je to však predovšetkým úloha, aj na prahu prichádzajúceho dvadsiateho prvého storočia obrovská, náročná, celkom iste bolestivá a možno i nebezpečná. Nemá však alternatívu.

Je to výzva. Také dejiny sa oplatí žiť.

Ľubomír Lipták
(1999)

2.

V ČASE A PRIESTORE

HISTÓRIA A KYBERNETIKA

Ak historici zatiaľ vedia ešte málo o kybernetike, odborníkov na kybernetiku ťažko podozrievať zo zvlášť hlbokých znalostí špecificky historického bádania. Preto pri úvahách o vzťahu história – kybernetika sa ešte dnes viac píše o perspektívach, zvažujú sa možnosti, menej možno hovoriť o výsledkoch. V súčasnosti sa nástojčivejšie vnucuje otázka, aký bude osud histórie, osud tejto prastarej, klasickej vednej disciplíny vo „veku kybernetiky", ktorý mnohí ohlasujú ako nie príliš vzdialenú perspektívu?

Ak hovoríme o „veku kybernetiky", tak viac-menej iba symbolicky. Ako o období, keď vedecké metódy riadenia preniknú z programov do života. Ako o veku, keď miesto pochybných analógií, odhadu, intuície a zbožných prianí sa o riadení základných zložiek spoločenského organizmu bude rozhodovať na základe súboru informácií o stave spoločnosti a jej potenciálnych možnostiach. Uvažujeme teda o mieste histórie v spoločnosti, ktorá pochopila, že na vynaloženie aspoň zlomku tých prostriedkov, ktoré vynakladá na poznanie prírody, na skúmanie fungovania samotnej spoločnosti, nie je luxus, ale nevyhnutná podmienka rozumnej exploatácie poznatkov technických a prírodných vied. Ešte konkrétnejšie: aké bude miesto histórie v období, keď sa už mohutne rozvinú v harmonických proporciách a spolupráci vedy sociologické, psychologické, ekonomické, demografické disciplíny politickej vedy, náuky o štáte a práve?

Takéto úvahy sa môžu na prvý pohľad zdať a možno trocha aj sú odtrhnuté od súčasných naliehavých problémov našej historiografie. Veď dávno nebol taký záujem o históriu, ako je dnes, knihy a články sa čítajú, aspoň pokiaľ sa čítať dajú. Dokonca by sa dalo povedať, že záujem o históriu na Slovensku za posledné roky dosiahol intenzitu a charakter, aký je dnes v mnohých európskych krajinách unikátny. Svojím rozsahom, zainteresovanosťou a čiastočne aj zameraním by sa dal porovnávať iba s funkciou a miestom, aké mala história v slávnych dobách tejto disciplíny, v obrodeneckých hnutiach minulého storočia.

Ale ani skúsenosti z iných krajín a iných národov nevedú k pesimizmu a obavám o existenciu histórie, alebo aspoň nie historikov. Ani v krajinách, kde niet tak bezprostredného a citového spojenia medzi výkladom minulosti a súčasnosťou, záujem o to, čo bolo, neuhasína. Možno, že čítanie historických prác je istou kompenzáciou za nedostatky súčasnosti. Čítanie o zdanlivo idylických dobách, keď sa zrážali nie milióny, ale iba tisíce, o epochách, z ktorých už usilovná historiografia vytriedila jednotlivcov, osobnosti s ich zdanlivou slobodou rozhodovania a suverénnym prehľadom o situácii, je aj istým únikom. Ušľachtilejším ako zle hraný preferans, ale predsa len únikom. Pre tendencie v súčasnom vzťahu k histórii je príznačný poznatok, že najväčšej obľube čitateľov sa tešia dva druhy prác. Za prvé diela z nedávnej minulosti, toho druhu, ktoré anglosaské poňatie historiografie s typickým realizmom, ale bez dehonestujúceho podtónu zaraďuje do kategórie „politická literatúra". Teda knihy s bezprostredným, jasným a vedomým vzťahom k súčasnosti. Za druhé je to druhý pól historickej produkcie – knihy o minulosti čo možno najminulejšej. Bestsellermi sú prístupne napísané knihy o obdobiach, kde skúpo dochované fakty poskytujú najviac možností k najsmelším hypotézam a dohadom, pravda, podopreným presnými metódami archeológie a príslušných pomocných vied historických. Nezáleží už príliš na tom, či sú to dejiny Mezopotámie alebo Veľkej Moravy.

Toto nie je nijaké hodnotenie ani kritika, ale iba konštatovanie. S úvahami o budúcnosti historiografie súvisí tento poznatok o záujmoch „konzumentov" tak, že podivuhodne korešponduje s dvoma hlavnými nebezpečenstvami, ktoré tradične ohrozujú historiogra-

fiu, teda producenta. Hypertrofia záujmu o isté okruhy historickej produkcie podporuje nebezpečenstvo samoúčelného antikvárstva alebo lacnej aktualizácie. Dvoch úskalí, ktoré môžu zahatať celý široký, mnohotvárny a v podstate nedeliteľný prúd historiografie. To nie je problém len našej historiografie, možno ani nie je u nás natoľko akútny. Nie je to ani problém nový. O kríze historiografie práve v tejto súvislosti sa hovorí, píše a uvažuje už od začiatku nášho storočia. „19. storočie bolo storočím histórie, 20. storočie zbavilo históriu jej prestíže a kráľovskej dôstojnosti tým, že ju uväznilo v mníšskej cele erudície alebo z nej urobilo slúžku politiky," napísal taliansky historik A. Galletti.

Pre momentálne posúdenie pozície histórie i mravného profilu historikov je iste dôležité konštatovanie, či slúži politike dobrej alebo zlej, samotný problém funkcie historiografie to však nerieši. V mníšskej cele erudície zasa možno písať fundované a faktograficky ohromujúce diela o nezmyselných detailoch bezvýznamných epoch, rovnako ako revolučne kašírované kompendiá faktov z nedávnej minulosti, myšlienkovo sterilné a napriek zdanlivej aktuálnosti bez spoločenskej ozveny. Diskusia o týchto stránkach „krízy historiografie" za uplynulé polstoročie priniesla mnoho podnetov, nedala však odpoveď na jednu základnú otázku: ako zabrániť tomu, aby na úmornom úsilí historiografie o stále dokonalejšie a hlbšie poznanie minulosti sústavne neparazitovalo aj najhanebnejšie zneužívanie dosiahnutých výsledkov? Zneužívanie takých rozmerov, že viedlo v tridsiatych rokoch francúzskeho básnika a akademika Paula Valéryho k iste prehnanému, ale nie celkom bezdôvodnému výkriku: „História, to je najnebezpečnejší produkt, vyrobený chémiou intelektu, jej vlastnosti sú dobre známe. Núti nás snívať, omamuje národy, budí v nich falošné spomienky, jatrí ich staré rany, mučí ich vo chvíľach odpočinku, vyvoláva v nich mániu velikášstva a stihomamu. Robí národy zlostnými, nadutými, neznášanlivými a márnivými. História ospravedlní hocičo. Neučí absolútne ničomu, pretože obsahuje všetko a poskytuje príklady na všetko."

Bolo by dobre, ak by stačilo odpovedať, že to robí *zlá* historiografia, alebo len jej zneužívatelia, že dobrá historiografia robí pravý opak. Ale tesné spätie veľkej časti historického bádania s takouto „aplikáciou" ostáva faktom. Rovnako ostáva nezodpovedaná

otázka, čo vlastne v mechanizme historiografie umožňuje takéto zneužívanie. Je to iba nesmierny rozsah nazhromaždených faktov, udalostí, prúdov, výrokov za preskúmané tisícročia ľudských dejín, neprehľadná húština zaznamenaných podrobností? Je to tá zdanlivá jednoduchosť metód lákajúca diletantov? Nie je chyba v mechanizme aplikácie poznatkov? Z matematickej analýzy môže robiť závery iba ten, kto ovláda matematiku. „Ponaučenie z histórie" vyvodzuje s dojemnou odvahou často hocikto. Kvalifikáciu k tomu tvorí znalosť písma alebo oči na dívanie a uši na počúvanie.

To by mohlo zvádzať k predstavám o pretenziách historikov na ich monopol k používaniu výsledkov svojej vedy. Avšak chyba nie je zrejme len v tom, *kto* závery uplatňuje. Je predsa známa napríklad tendencia historikov, zaoberajúcich sa profesionálne dejinami politiky, osobne si to „skúsiť". Okrem právnikov nedodala asi nijaká iná spoločenskovedná disciplína toľko politikov a diplomatov ako história. Výsledky neboli často príliš radostné. Chyba je zrejme v spôsobe, v mieste a možno vôbec v samotnej idei praktického bezprostredného využitia histórie. Veď je smutným paradoxom, že dodnes, po tom ako historiografia prevzala najmodernejšie metódy, postupy, v zdrvujúcej väčšine prípadov sa poznávacia stránka histórie sprostredkuje spoločnosti v prastarej podobe „poučení z histórie". Aj v súčasnom svete, ktorý sa chystá na masovú aplikáciu riadiacich metód spoločnosti konštruovaných s presnosťou donedávna priznávanou iba prírodným vedám, konzumuje sa história prevažne v zmodernizovanom vydaní starého eposu, spievaného skúseným bardom pri táborovom ohni ako poučenie a inšpirácia pre bojovníkov chystajúcich sa na ďalekú výpravu. Medzi týmto šedivým pomocníkom náčelníka a učeným členom mnohých akadémií z hľadiska funkcie, ktorú od neho spoločnosť žiada, nie je rozdiel taký veľký, ako by ukazovala priepasť tisícročí alebo vzdialenosť kontinentov.

Zatiaľ sa pri posudzovaní tejto funkcie obracala viac pozornosť na speváka eposu ako na bojovníkov chystajúcich sa na ďalekú cestu. Čo od neho čakajú? Že im dokonale pripraví na nebezpečenstvá, ktoré ich postretnú, že im opíše chodníky, ktorými pôjdu, vetry a víchrice, ktoré ohrozia ich loď, že im dá pokyn k voľbe vodcov a návod k organizovaniu triumfálnych slávností? Ale veď vetry

nemusia duť, chodníky mohli zarásť, vodcovia zomrieť, protivník sa zmeniť. Epos bojovníkov povzbudil, vlial do ich žíl nové sily, dal krídla fantázii a potlačil hlodavé každodenné starosti, k zápalu mladíkov pridal ťažko zaplatené skúsenosti staršinov. Ale teraz by sa mali ich zraky obrátiť tam, kde sedia prieskumníci, ktorí sa vrátili z ťažkej cesty: tí, ktorí skúmali dnešné chodníky, dnešné vetry, ktorí prenikli do tábora súčasného protivníka, poznali jeho najtajnejšie úmysly, videli jeho zbrane a vedia, ako im čeliť. Môže spevák eposu za to, ak sa to nestane, tobôž, ak je, chudák, často bez vlastnej viny alebo aj násilne oslepený, aby nekazil staré krásne spevy drsnými pravdami súčasnosti? Môže za to, že jeho spev o trójskom koňovi povedie k vyhubeniu všetkých skutočných koní? Že príliš priamočiare používanie histórie môže byť veľmi ľahko súčasne aj jej zneužívaním, je stará a známa pravda. Boli časy, keď nedokonalosť iných nástrojov poznávania spoločnosti ospravedlňovala precenenie „poučení z histórie" a keď súčasne aj jednoduchšie vzťahy a pomalé tempo vývinu spoločnosti dávalo poznatkom oproti dnešku stabilnejší charakter. Existujú aj obdobia a situácie, keď o prítomnosti je tak málo informácií, alebo možnosti ich analýzy sú také obmedzené, že historická analógia musí suplovať precíznejšie poznávacie nástroje. To by však mali byť, a v budúcnosti iste budú, situácie výnimočné.

A tu hovoríme práve o budúcnosti. Historiografia bude iste ešte viac ako doteraz absorbovať metódy, postupy a podnety ekonomických vied, psychológie, sociológie, politických vied, demografie, avšak ich nemôže a nebude v žiadnom úseku nahradzovať. Hranica medzi nimi bude každému jasná a znateľná. Sféra vedeckého záujmu a jediné pole pôsobnosti historiografie bude tam, kde končí jej vlastné a výsostné pole: na hranici medzi minulosťou a súčasnosťou. Každému bude jasné, že vyvodzovať závery a ďalekosiahle poučenia pre súčasnosť a budúcnosť iba z histórie, bez použitia výsledkov ostatných vedných disciplín, je postup nedôstojný osvietenej epochy. O takýchto pokusoch bude možno potom s istotou povedať, že miesto hľadania pravdy hľadajú dôkazy, že miesto úsilia o pochopenie súvislostí pátrajú po vhodných a pôsobivých jednotlivostiach, že v mene poučení z minulosti zneužívajú predsudky súčasníkov pre obhájenie nekalých plánov do budúcnosti. Ale rovnako bude každému samozrejmé, že každý jav má svoju minulosť, predchodcu,

svoju históriu, že uvažovať o ňom mimo čas je rovnako nezmyselné, ako ho skúmať mimo priestor. Zdanlivé zúženie poľa pôsobnosti a účinnosti histórie sa ukáže ako cesta k všeobecnému uplatneniu ako neoddeliteľnej súčasti všetkých špecializovaných spoločenskovedných disciplín. V tom je, pravda, budúcnosť.

(1965)

POLOHA SLOVENSKA NA JAVISKU EURÓPSKYCH DEJÍN

„Kto kontroluje minulosť. kontroluje budúcnosť, kto kontroluje prítomnosť, kontroluje minulosť“ – opakuje poslušne vyšetrovateľovi heslo vtedy vládnucej strany hrdina Orwellovho románu *1984*. Ilúzia o možnosti cez manipulovaný výklad minulosti ovplyvniť súčasné zmýšľanie, a teda aj „budúcnosť“, bola odhalená u nás tak radikálne, že podryla aj dôveru v možnosť dejín vôbec hovoriť k súčasnosti. Z odsúdenia istého spôsobu prístupu k minulosti sa stala móda totálnej kritiky histórie, chytľavá a vytrvalá najmä preto, že umožňuje diskutérom vyhnúť sa námahe vôbec čosi z histórie čítať a napriek tomu o nej kriticky hovoriť. A kritika je, ako je známe, dôkaz zasvätenosti a rozhľadu.

Na druhej strane sme však svedkami priamo epidémie odvolávania sa na „históriu“. Spôsobom i v rozmeroch, že to u profesionálnych historikov vyvoláva ustrnutie. Počúvajte pozorne a zistíte, že skoro každý rečník v rádiu, v televízii, na schôdzi, v kaviarni či v krčme považuje za potrebné poveriť definitívnym potvrdením správnosti toho či onoho svojho tvrdenia „históriu“. Históriu s veľkým „H“, ktorá akoby nemala nič iné na práci, ako evidovať a potom dodatočne dokazovať všetko, čo sa súčasníkom zdá významné, ale príliš chúlostivé alebo nepohodlné, aby sa o tom hovorilo dôkladnejšie už *dnes*. Cítiť veľkú potrebu dokazovať trvanlivosť skutkov

do *budúcnosti* a dokazovať to dnešným ľuďom odvolávaním sa na históriu, ktorá sa zapodieva *minulosťou*.

Optimistický skeptik cíti v tom aj pre históriu povzbudzujúci tón. Táto, i keď krivá cesta argumentácie totiž naznačuje, že viera v dejiny a v históriu sa napriek všetkým otrasom nestratila; je tu, vie sa, či aspoň tuší, že veci nemajú svoj význam a zmysel iba dnes, ale v trvalejšej podobe a v trojjedinom rozmere minulosti – prítomnosti – budúcnosti. A tu sa dá nájsť jedno zo spojív dvoch sfér ľudského konania a poznania, ktoré žijú už tisícročia v konkubináte, medzi históriou a politikou.

Pri všetkej snahe o celistvý pohľad na minulosť upierame totiž vždy pozornosť najmä na tie udalosti a historické fakty, ktoré svojou vonkajšou podobnosťou, osudmi svojich postáv, priebehom dejov či inak súzvučia s dnešnými problémami a zdajú sa nám tak zvlášť blízke. Pravda, po trpkých poučeniach s krátkodychosťou príliš jednoznačných analógií a podenkových „poučení z histórie" dnes skôr priťahujú našu pozornosť dlhodobejšie, stálejšie, „osudové" javy našich dejín. Jedným z nich, ktorý si hádam zaslúži, aby sme sa k nemu znova vracali, je miesto a poloha našej krajiny na javisku európskych dejín.

POHĽAD NA HISTÓRIU Z DEVÍNSKEHO HRADU

Bohvie čo cíti Angličan či Holanďan, keď stojí na vrcholci ruiny devínskeho hradu. Ale zaiste každý, ak je len trochu oboznámený s našou históriou, pozná, že stojí na hranici, i bez toho, aby spustil zrak k rukolapnému dôkazu tejto skutočnosti. My, čo sme formovaní našimi školami, kultúrou i tradíciou, ktorým púhe meno, pohľad vyvoláva polozabudnuté verše, vety, tóny, cítime na tejto devínskej skale živo križovatku vetrov, myšlienok, postojov, ale aj mocenských sfér a ašpirácií. Tu sa čosi začína i končí, aj keď to nikdy nebola čiara neprekročiteľná a nie je tu ani od včerajška. Hranicu tu neurobil iba hrdzavejúci železný plot, ktorý nevydrží dlho na zdravom rustikálnom vzduchu, tým menej v leptajúcom ovzduší a agresívnych vodách modernej industrie, ale povedané nadnesene, no viac-menej pravdivo, vpísali ju tam už dávno dejiny.

Že je Slovensko „hraničným územím", miestom kde sa stretávali nielen národy, ale aj veľké ríše a svetodejinné sily, je poznanie notoricky známe, čítankové, a už v minulosti bolo základom pre úvahy i niektoré koncepcie, napríklad pre myšlienku „mostu". Nič však nie je historickej skutočnosti tak vzdialené ako predstava Slovenska v úlohe *spojnice* medzi čímsi, predstava vedomého ťaženia zo svojej polohy. Práve naopak. Je zarážajúce, že položenie Slovenska historicky i súčasníkom vždy dobre známe a denne pociťované nestalo sa u nás podkladom ani nejakej ucelenejšej koncepcie, ani tvorivého mýtu. Slovensko ako „predvoj", ako nárazník, ako hranica predstavuje sa občas v heslách, vo veršoch, v básňach, je napríklad v podtexte niektorých úvah o slovanstve. Ale všetko je to akosi okrajové, skôr je to snaha niečo vyvolať ako pokus sformulovať čosi, čo je v spoločnosti, v štáte živé, ale ešte nevyslovené.

Niet u nás obdoby ducha „Ostmarky" v jej stredovekom i modernom veľkonemeckom vydaní. Niet ani inštitúcií, ktoré by polohu Slovenska vtelili do usporiadania spoločnosti a dali tak trvalejšiu pečať jeho pohraničnému životu, tak ako to bolo povedzme u kozákov či na „Vojenskej hranici", ktorej psychologické i sociálne dôsledky sa dajú v dnešnom Chorvátsku ešte stále nájsť. Historiografia štátu a politického myslenia v USA dodnes skoro jednomyseľne vychádza z vplyvu dlhej existencie rozsiahlej „bojovej" hranice medzi východom Štátov s ich z Európy transplantovanou civilizáciou a Indiánmi ovládaným Západom.

Náš hraničný osud nestal sa teda východiskom pre nejakú ucelenejšiu koncepciu, hoci tvárneho materiálu pre to poskytujú naše dejiny viac ako dosť.

NA HRANICI EXPANZÍVNYCH RÍŠ

Na prelome nášho letopočtu odohrávala sa na našom území jedna časť obrovskej mocenskej zrážky, ktorú iba závoj z príliš kusých a útržkovitých správ stihol zatlačiť v našom povedomí a v učebniciach na pár strohých, hluchých riadkov. Keltské panstvo láme sa pod náporom z juhu nastupujúceho rímskeho impéria a zo severu prenikajúcich germánskych kmeňov. Po štyri storočia žila naša kra-

jina so svojou zmesou kultúr a etník priamo na hranici vtedajšieho „civilizovaného sveta"; niekedy v mieri, inokedy v zdĺhavých pohraničných šarvátkach. Raz je celkom nezávislá na vzdialenom Ríme s jeho oscilujúcim rozmachom i úpadkom, raz sa zasa pripútava k mocenskej sfére Ríma v podobe polozávislých útvarov, zápasiacich diplomaticky i vojensky s občasnými snahami Ríma o vytvorenie novej, priamo ovládanej a plne závislej provincie nad Dunajom.

Štyri storočia sa nezdajú veľa, ak ide o doby dávno minulé, avšak uvedomme si, že je to toľko, ako uplynulo od časov, keď Mikuláš Šubič Zrínsky bránil Sihoť proti k nám prenikajúcim Turkom a medzi dnešnou dobou kozmických letov. To boli štyri storočia „studenej vojny", počas ktorých sa občas bojovalo, občas obchodovalo, dunajskú hranicu križovali raz vojská, raz kupci, uzatvárali sa zmluvy, bloky, prísahy sa prijímali, dávali aj lámali.

V nasledujúcich storočiach stále znova a znova ten istý obraz: kdesi na okrajoch nášho územia či na ňom samotnom rozlievajú sa vlny veľkého sťahovania národov. Tu je v šiestom storočí hranica obrovského barbarského impéria Avarov, ktoré na východe siahla až do Ázie. Tu sa po kolísaní ustaľuje hranica medzi slovanským a germánskym svetom. Vlny kočovníkov, bojových zväzov i náhodných zhlukov prechádzajú krajinou, aby nakoniec zaviazli, alebo zanikli v lone vekov kdesi na jej okraji. Maďari, Kumáni, Polovci, o tri storočia neskôr „Tatári" ako by tu kdesi narážali na nejaký mystický múr. Nie nepreniknuteľnú hradbu, ktorá by ohraničovala dnešné Slovensko a chránila ho pred údermi osudu, ale skôr sa zdá, ako by tento priestor bol poslednou métou, ktorú bolo dopriate expanzívnym ríšam i národom v poslednom vzopätí ich síl dosiahnuť.

NA HRANICI KRESŤANSKEJ CIVILIZÁCIE

To isté sa potvrdzuje aj v 16. – 17. storočí. Hrozná vojenská moc feudálnej tureckej ríše, siahajúcej v Sudáne až za prah čiernej Afriky a v Ázii hlboko do Perzie, doniesla zelenú zástavu Prorokovu až po slovenské hory, ale väčšina našej krajina ostala v lone, i keď na hranici vtedajšej kresťanskej civilizácie.